

О. М. ПРИХОДНЮК

Археологічні пам'ятки

Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.

К.: «Наук. думка», 1980. — 151 с. з ілюстр.

Книга, про яку йде мова, хоч і не присвячена спеціально 1500 річчю Києва, проте вона саме веде нас до джерел цієї події, вводить нашого сучасника в епоху політичної консолідації ранньослов'янських племен, що при сприятливих суспільно-економічних умовах привела до створення східнослов'янської держави — Київської Русі.

Систематичне вивчення археологічних пам'яток ранньослов'янського населення на території УРСР почалося приблизно тридцять років тому. За цей час нагромаджено чимало матеріалу і пора підвести підсумки проведеної роботи, сумарно розглянути вивчені пам'ятки, виявити спільні риси ранньослов'янських пам'яток широкої території, а також їх локальні, етнографічні особливості того чи іншого конкретного району. Видавництво «Наукова думка» випустило в світ ряд праць, присвячених цим питанням. Це праця В. Д. Барана про ранніх слов'ян у межиріччі Дністра й Прип'яті, Б. О. Тимошука про пам'ятки Північної Буковини, О. М. Приходнюка про ранньослов'янське населення на Поділлі, А. Т. Сміленко про слов'ян Степового Придніпров'я, де також висвітлено пам'ятки цього часу. Останнім часом ця серія поповнилася працею О. М. Приходнюка про ранньослов'янські пам'ятки Середнього Придніпров'я.

У вступі рецензованої праці автор слушно підкреслює, що на початковому етапі досліджень, коли ще джерельна база була дуже обмеженою, деякі дослідники допускали доволіну інтерпретацію археологічних матеріалів, підтасовуючи їх під різні гіпотези. О. М. Приходнюк у своїй книзі основну увагу приділив аналізу й оцінці археологічних джерел, звертаючись у випадку необхідності не тільки до наявних публікацій, а й до архівних і фондівих матеріалів. У деяких випадках автор монографії провадив навіть додаткові розкопки, коли опубліковані результати досліджень викликали в нього застереження. Відповідно до поставлених автором завдань аналітично-описова частина займає 76% праці.

В історіографічному розділі, у стислій, лаконічній формі викладено історію дослідження ранньосередньовічних пам'яток Середнього Придніпров'я. Тут подано лише загальну характеристику досліджень, а полеміку на ту чи іншу тему перенесено у ті розділи, де розглядаються окремі питання на основі конкретного масового матеріалу.

Особливо цінним є розділ про культурно-хронологічну характеристику пам'яток Середнього Придніпров'я другої половини I тисячоліття н. е., що базується на цілому комплексі пам'яток матеріальної культури того часу. За принципом етнокультурної належності О. М. Приходнюк ділить усі пам'ятки на три групи — слов'янську, неслов'янську і мішану. Згідно з цим поділом і побудовано розділ.

Найбільшу кількість пам'яток віднесено до першої групи, до слов'янського етнокультурного типу. Автор розглядає їх у розвитку і виділяє два основні хронологічні етапи: третю і четверту чверті I тисячоліття н. е. Оскільки такі елементи ранньослов'янської матеріальної культури, як: житлобудування, планування поселень, поховальний обряд, вироби із заліза — залишалися протягом цілого періоду незмінними і свідчать про безперервний розвиток того самого населення, то основним критерієм для виділення хронологічних етапів послужив характер керамічного матеріалу.

Перший етап представлено виключно ліпним керамічним матеріалом характерних форм. Цей етап дослідник, згідно з загально прийнятою термінологією, називає пеньківським. Другий етап, в якому поряд з ліпною керамікою з'являється також примітивна кружальна, він називає етапом Луки-Райковецької, одночасно зазначаючи, що пам'ятки Середнього Придніпров'я не тотожні, а лише подібні до синхронних пам'яток Волині. Крім цих двох основних хронологічно послідовних груп автор виділяє пам'ятки з типологічно дуже розвинутою ліпною керамікою, близькою за характером до ліпної кераміки пам'яток «типу Луки-Райковецької», але тут ще відсутня примітивна кружальна кераміка. Такі пам'ятки, як слушно вважає О. М. Приходнюк, займають, очевидно, проміжне місце між пам'ятками типів «пеньківського» і «Луки-Райковецької» і називає їх, за назвою найбільш відомої пам'ятки, «сахнівським типом». Думка нова, цікава й переконлива. При цій нагоді хочеться лише підкреслити, що використання назв окремих пам'яток на окреслення синхронних однотипних пам'яток, поширених на великій території, виявляється недоцільним, оскільки нівелике локальні особливості. Згодом, в міру детальнішого дослідження території, доводиться такий штучно створений «масив» ділити на локальні групи. Класичним прикладом цього може бути історія дослідження «черняхівської культури», подібна доля чекає, очевидно, і новоутворені «корчацький», «пеньківський» та «тип Луки-Райковецької». О. М. Приходнюк чітко показав умовність назви останнього типу для Середнього Придніпров'я.

Дальшу частину розділу присвячено аналізу результатів досліджень поселень та городищ, і зокрема історії житлобудування слов'янського населення Середнього

Придніпров'я в другій половині I тисячоліття н. е. На основі аналізу дослідник дійшов висновку, що протягом цього часу житлобудування зберегло основні характерні типологічні риси, простежуються лише невеликі зміни, які мають індивідуальний характер. Для всіх культурно-хронологічних груп основним типом ранньосередньовічного слов'янського житла були заглиблені в ґрунт споруди прямокутної або квадратної форми з півчю на пізньому етапі, або з відкритим вогнищем — на ранньому етапі. Такий характер ранньослов'янського житлобудування відповідав, очевидно, не лише природним умовам Середнього Придніпров'я, а всій східнослов'янській території.

Ствердження спадковості традицій і безперервного розвитку однієї з найважливіших рис матеріальної культури ранніх слов'ян у другій половині I тисячоліття н. е. — житлобудування, О. М. Приходнюк неначе протиставляє результатам аналізу найбільш масової і показової групи знахідок — кераміки, які розглядає відповідно до виділених раніше культурно-хронологічних груп. Для кожної групи він виділяє найбільш характерні типи і підтипи посудин, ілюструючи це зведеними таблицями керамічних форм. Автор підтверджує свою думку матеріалами численних пам'яток. На жаль, йому не вдалось уникнути деяких неточностей. Так, наприклад, на с. 39 як четвертий тип «пеньківської» кераміки визначаються «горщики з опуклим тулубом та відігнутими назовні вінцями», але поданий на зведеній таблиці профіль такої посудини має вінця майже вертикальні (рис. 9, IV). Не відповідає поданій ілюстрації також опис другого типу горщиків «типу Луки-Райковецької» із звуженим до плоского дна тулубом та конічною верхньою частиною (с. 52). Більш вдала характеристика подібних керамічних виробів, що утворюють третій тип «сахнівського посуду», які визначені як «циліндроконічні горщики» (с. 49). Уніфікація опису допомогла б і в цій групі знахідок виділити елементи спадковості, ще раз показати безсумнівний зв'язок хронологічно різних груп пам'яток. Ці неточності не псуують, однак, змалюваної автором картини розвитку ранньослов'янської кераміки. Проведений О. М. Приходнюком аналіз кераміки є переконливим підтвердженням запропонованого ним виділення трьох культурно-хронологічних груп слов'янських пам'яток цього періоду.

Цікаві спостереження зробив автор на основі аналізу знахідок виробів з металу, зокрема прикрас. Металеві вироби VI—IX ст. н. е. мають свої особливості: типи залізних виробів — збраряд і предметів побуту — підлягали дуже повільній еволюції і залишалися переважно незмінними протягом довгого часу. Швидше міняли характер прикраси з кольорових і благородних металів. В інші історичні періоди металеві вироби були чітким показником етнокультурної належності їх носіїв, але у V—IX ст. н. е. вони мають позаетнічний характер, виступаючи на дуже обширній території з різноетнічним населенням. У цих умовах вони можуть служити лише хронологічною ознакою, і саме в такому аспекті використав їх О. М. Приходнюк. При визначенні абсолютної хронології виділених етапів ранньослов'янської матеріальної культури він широко використовує знахідки надійно датованих прикрас, доповнюючи ці дані результатами дослідження пам'яток геомагнітним методом, а також встановленням співвідношення з іншими культурами, хронологія яких достатньо опрацьована (наприклад, «черняхівська культура»). Такий комплексний підхід дав можливість дослідникові провести переконливе датування виділених етапів розвитку ранньослов'янської матеріальної культури.

Автор характеризує нечисленні в Середньому Придніпров'ї пам'ятки корчацького, колочинського і волинцівського типів. На його думку, вони проникли сюди з сусідніх територій, де становлять основні типи ранньослов'янської матеріальної культури.

Нечисленність знайдених поховань О. М. Приходнюк пояснює поховальним обрядом, який не передбачав будь-яких зовнішніх ознак над похованнями, що значно затруднює їх виявлення. Автор скептично ставиться до думки про біртуалізм поховань пенківського типу. Він відстоює погляд про домінуючу роль трупоспалювального обряду, а наявність синхронних трупопокладних поховань розглядає як результат проникнення сусіднього степового етносу. О. М. Приходнюк звертає особливу увагу на факт проникнення в ранньослов'янське середовище Середнього Придніпров'я елементів матеріальної культури степовиків. Особливе місце він відводить пам'яткам, що пов'язані зі степовим етнічним масивом. Конкретно йдеться про гончарський виробничий центр у балці Канцерка і Вознесенський військовий табір. Як і деякі інші дослідники, О. М. Приходнюк схиляється до думки про аланську належність канцерських майстерень, не заперечуючи погляду А. Т. Сміленко про наявність на цій пам'ятці також слідів місцевого, слов'янського етносу.

Значно складніше питання про етнічну належність Вознесенського військового табору, який частина дослідників пов'язувала зі слов'янами, а частина — зі степовиками. Детальний розгляд пам'ятки показав, що ряд рис відрізняє її від синхронних слов'янських пам'яток, натомість є такі риси, що наближають її до старожитностей степовиків. Це простежується на значній частині матеріалів. На цій основі О. М. Приходнюк дуже обережно висловлює думку про перевагу в цій пам'ятці степового етнічного компоненту. Відсутність категоричності у твердженні автора зовсім виправдана, хоча зроблені спостереження дають повне право провадити під сумнів погляди деяких дослідників. Проте він добре розуміє, що питання про етнічну атрибуцію Вознесенського табору остаточно не вирішене і, очевидно, ще не раз буде предметом дискусії.

В окрему групу виділено пам'ятки без чіткого культурного та етнічного забарвлення, які розглядаються як пам'ятки мішаного етнокультурного типу. До цієї групи автор відносить, зокрема, скарби VI—VIII ст., які увійшли в літературу під назвою старожитностей антив або русів. Він показує, що у скарбах Середнього Придніпров'я поряд з предметами, в яких відбиті безперечні місцеві, слов'янські традиції, знахо-

дяться також предмети, характерні для широкого, загальноєвропейського ареалу або для якоїсь конкретної, неслов'янської етнічної групи. Так, відомий Мартинівський скарб автор пов'язує з прибалтійським етносом. Склад більшості середньодніпровських скарбів він вважає різноетнічним. Чітко етнічно атрибутованим є, на його думку, скарб, знайдений у 1974 р. в селі Вільхівчику, який пов'язується з синхронним населенням слов'янської належності.

Розділ загалом являє собою значну наукову цінність. О. М. Приходнюк зібрав розпорошені в науковій літературі дані про дослідження ранньослов'янських пам'яток Середнього Придніпров'я, систематизував їх і на цій основі дав суцільну синтетичну картину розвитку матеріальної культури ранньослов'янського населення цієї території в другій половині I тисячоліття н. е. Така спроба зроблена вперше, що особливо підносить вартість праці.

Привертає увагу багатий і незвичайно цілеспрямований ілюстративний матеріал. Жаль тільки, що на ряді таблиць (рис. 11; 12; 30; 33; 34; 41; 46; 50; 56—58; 60; 63) не подано масштаб, а на інших (рис. 44; 51) є різномасштабні предмети, і неясно, до якого відноситься масштаб, тому важко уявити справжню величину предметів. Наприклад, на рис. 51 наральник і залізна пряжка мають однакові розміри.

Заключний розділ праці автор присвятив проблемі джерел формування середньодніпровських слов'янських старожитностей, зокрема етнічній атрибуції пенківської культури та пізніших — сахнівської і культури типу «Луки-Райковецької», які виникли на її базі. Він справедливо зазначає, що малорозробленість цієї проблеми спричинила нову різниці, суперечливих поглядів на етнос «пенківці». Полеміка з попередніми дослідниками ведеться в плані виявлення в них слабких сторін аргументації, застосування помилкової методики досліджень, що призвело до неправильних висновків. Багато уваги приділяє О. М. Приходнюк найновішим працям, і зокрема аналізу нещодавно опублікованих книг І. П. Русанової.

І. П. Русанова виводить пенківську культуру із ранішої, черняхівської, яку вважає неслов'янською. На її думку, пенківська культура слов'янізувалася лише під впливом слов'янської корчацької культури з території сусідньої Волині. О. М. Приходнюк на основі спорідненості рис матеріальної культури доводить, що джерелами пенківської культури слід вважати хронологічно ранішу культуру київського типу, що простежується на основі порівняння житлового будівництва, поховального обряду, більшості форм посуду, деяких категорій прикрас. Одночасно він не заперечує і деяких культурно-історичних зв'язків пенківської культури з черняхівською, вважаючи, що пенківці пов'язані з носіями черняхівської культури етнічно, а лише територіально і перейняли від них деякі елементи черняхівської культури.

Пенківська культура не була явищем ізолюваним. Її носії вступали в контакти з синхронним слов'янським (в тому числі корчацьким) і неслов'янським степовим населенням сусідніх територій, що знайшло відображення у деяких рисах їх культури.

Глибокий аналіз археологічних матеріалів дав можливість О. М. Приходнюку показати незаперечний генетичний зв'язок і безперервну лінію розвитку ранньослов'янської культури Середнього Придніпров'я: аргументовано звучить його твердження, що можна говорити лише про певні впливи волинського гончарства на формування цієї галузі виробництва на Середньому Дніпрі, а не про широку асиміляцію придніпровського населення носіями корчацької культури, пов'язану зі зміною початкового етносу. На прикладі контактів зі степовиками автор показав, що пенківське населення було активним творцем своєї культури, елементи якої передавало сусідам.

Працю завершує огляд пам'яток другої половини I тисячоліття н. е., де подано інформацію про 158 середньодніпровських пам'яток цього часу.

Рецензована праця — це перше повне і вдале зведення ранньосередньовічних археологічних матеріалів Середнього Придніпров'я. Автор зберігає при описі матеріалів максимальну об'єктивність. З цією метою він спеціально розділив описову й аналітичні частини праці, щоб уникнути впливу суб'єктивного підходу при описі джерельного матеріалу. Основні положення праці О. М. Приходнюк дбайливо ілюструє відповідними матеріалами, уникає недостатньо аргументованих тверджень, а там, де бракує матеріалів для вирішення того чи іншого питання, формулює свою думку дуже обережно, підкреслюючи її гіпотетичність. У діловому тоні подано й критику поглядів, з якими О. М. Приходнюк не згоден. Свої заперечення він висібно, послідовно й переконливо доводить, уникає упереджених думок.

Найважливішим досягненням автора є те, що він зумів змалювати переконливо етнокультурну картину Середнього Придніпров'я в другій половині I тисячоліття н. е. Дослідник вдало показав глибокі корені автохтонного слов'янського населення, яке в подальшому історичному розвитку стало тим ядром, навколо якого згуртувалися сусідні східнослов'янські племена, утворили першу в своїй історії державу — Київську Русь. Саме твердження незаперечної східнослов'янської підоснови Давньоруської держави є чи найважливішим висновком праці О. М. Приходнюка.

Рецензована праця внесе значний вклад у розвиток радянського слов'янознавства. Вона, напевно, стане предметом широкого зацікавлення і поштовхом до поживаєлого обміну думок з ряду питань.

Чітка структура праці, логічний виклад думок, жива й багата мова автора роблять її доступною для широкого читача, а не лише спеціаліста. Це, безсумнівно, новий вдалий творчий успіх дослідника.